

TURKISTON JADIDCHILIGINING TARIXIY ILDIZLARI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI.

HISTORICAL ROOTS AND STAGES OF DEVELOPMENT OF TURKESTAN JADIDISM.

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ТУРКЕСТАНСКОГО ДЖАДИДИЗМА.

Qosimov Ahadjon Mo‘minjon o‘g‘li

*“University of Business and Science” “Ijtimoiy va gumanitar fanlar fakulteti”
tarix yo‘nalishi talabasi.*

e-mail: qosimovahadjon@gmail.com

Tel: +998994707970

Annotatsiya.

Mazkur maqolada Turkiston jadidchiligi harakatining tarixiy ildizlari, shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan ichki va tashqi omillar, uning asosiy g'oyalari va maqsadlari tahlil qilinadi. Jadidchilik harakatining taraqqiyot bosqichlari – diniy-ma'rifiy, madaniy-ma'naviy va siyosiy faollik jarayonlari tarixiy manbalar asosida yoritiladi.

Abstract.

This article analyzes the historical roots of the Turkestan Jadid movement, the internal and external factors that influenced its formation, its main ideas and goals. The stages of development of the Jadid movement - religious-enlightenment, cultural-spiritual and political processes of activity - are highlighted on the basis of historical sources.

Аннотация.

В данной статье анализируются исторические корни туркестанского джадидского движения, внутренние и внешние факторы, повлиявшие на его формирование, его основные идеи и цели. На основе исторических источников выделяются этапы развития джадидского движения – религиозно-просветительские, культурно-духовные и политические процессы деятельности.

Kalit so‘zlar.

Jadidchilik, Turkiston, ma'rifatparvarlik, islohot, yangi maktab, milliy uyg'onish, Behbudiy, Avloniy, integratsiya, taraqqiyot bosqichlari, madaniyat.

Keywords.

Jadidism, Turkestan, enlightenment, reform, new school, national revival, Behbudiy, Avloniy, integration, stages of development, culture.

Ключевые слова.

Джадидизм, Туркестан, просвещение, реформа, новая школа, национальное возрождение, Бехбудий, Авлоний, интеграция, этапы развития, культура.

Jadidchilik (arabcha **“jadid”** – yangi)-yangilanish, yangi zamonaviy maktab, matktablar, milliy taraqqiyot usullari, yo‘llari tarafdorlarining umumiy nomidir. Jadidchilik XIX asr oxiri XX asrning birinchi choragida turkiy-musulmon o‘lkalarida (Qrim, Kavkaz, Volgabo‘yi-Bulg‘or va Janubiy Orol havzasi, Turkiston) shakllanib kelayotgan milliy burjuaziya muhitida vujudga kelgan. U o‘sha davrdan Turkistondagi milliy-ozodlik harakatining mafkurasi, Turkiston milliy mustaqillik mafkurasi vazifasini bajardi. Jadidchilikning asosiy g‘oya va maqsadlari: Turkistonni o‘rta asrchilik, feodal qoloqlik, xurofotlardan ozod qilish, “Usuli qadim”ni isloh etgan holda o‘lkani, xalqni, millatni zamonaviy taraqqiyot yo‘lga olib chiqish, milliy idora usulidagi ozod va farovon jamiyat qurish, turkiy tillarga

davlat tili maqomini berish, milliy pul birligi va milliy qo'shin tuzish. Bu g'oya va maqsadlar 1917 – 1920-yillarda “Turkiston muxtoriyati”, Buxoro va Xorazm xalq respublikalari davrida, qisqa muddatda va qisman bo'lsa-da amalga oshirildi. Jadidlar o'z faoliyatlarini, avvalo, ta'lim sohasidan boshladilar[1,12-15]. Eski usuldagi madrasalar o'rniga yangi usul maktablarini joriy qilish, o'quv dasturlarini zamonaviylashtirish, dunyoviy fanlarni o'rgatish orqali yosh avlodni zamon talablariga mos yetishtirishga intildilar. Bunday yondashuv Turkiston jamiyatida katta ijtimoiy-siyosiy siljishlarga olib keldi[2,33-35]. Ma'rifatparvarlik bilan birga, jadidlar milliy matbuotni rivojlantirdilar, gazeta va jurnallar chiqarib, xalqni yangicha fikrlashga chorladilar. Jadidchilikning mintaqaviy-hududiy tarixiy shakllari: Qrim, Kavkaz, Volgabo'yi-Bulg'or va Janubiy Orolidagi jadidchilikka Gasprali Ismoilbey, Joid Husaynzoda, Muso Jorulloh Qozoniy, Rizouddin ibn Faxriddin rahnamolik qilishgan. Turkistonda-Munavvar Qori, Behbudiy va boshqalar etakchilik qilishgan. Buxoroda “Yosh buxoroliklar” hukumati, Jumhuriyati raisi Usmonxo'ja, Fitrat va boshqalar yo'lboshchilik qilishgan; Xiva jadidlariga “Yosh Xivaliklar” hukumati, Jumhuriyati raisi Xoja Pahlavon Niyoz Hoji etakchilik qilgan. O'lkada milliy matbuot yuzaga kelgunga qadar Bog'chasaroydan chiquvchi “Tarjimon”, Qozondan chiqadigan “Vaqt”, “Yulduz” va boshqa gazeta va jurnallar Turkiston jadidlari faoliyatida o'zining sezilarli ta'siriga ega edi. Ushbu nashrlar orqali taraqqiyparvarlar dunyo xalqlarining milliy uyg'onish g'oyalari bilan tanishib borganlar. Masalan, Farg'onaning peshqadam taraqqiyparvarlaridan Is'hoqxon Ibrat ham 1883-1885 yillarda Qo'qonning Tunqator madrasasida ta'lim olib yurgan paytlarida “Tarjumon” gazetasi bilan muntazam ravishda tanishib borgan. Adabiyotchi olim U. Dolimovning bergan ma'lumotlariga ko'ra, Ibrat tomonidan tashkil etilgan “Is'hoqiya” kutubxonasida “Tarjumon” gazetasining hatto 1884-yilgi boylamlari ham bo'lgan. Turkistonlik ko'pchilik jadidlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshishida o'lkaga kirib kelgan chet-el adabiyotlaridan tashqari, jadidlarning ilg'or mamlakatlarda bo'lib, ulardagi mavjud tuzum va tartiblar bilan tanishganliklari ham katta ro'l o'ynaydi. M.Behbudiy, A.Fitrat, O. Mahmudov, I. Ibrat, M. So'fizoda, A. Ibodiy, H. H. Niyoziy va boshqa jadidlar Rossiyaning markaziy hududlari, Turkiya, Eron, Hindiston, Misr, Xitoy, Arabiston, Fransiya, va Italiya kabi mamlakatlarda bo'ldilar. U yerlardagi kishilarning turmush-tarzi, mamlakatlarning taraqqiyotga erishuv darajasi va sabablarini o'rgandilar. Ularning barchalari taraqqiyotning negizi ilm va ma'rifatda ekanligini o'z sayohatlari natijalarida angladilar va buni omma orasida tashviq qilish uchun faoliyatga kirishdilar. O'lkadagi ijtimoiy adolatsizlik, yerlilarni jaholat botqog'ida, qashshoqlikda qoldirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan mustamlakachilik siyosati, mahalliy xalq ilg'or fikrli ziyolilarining tabiiy ravishda noroziligini keltirib chiqarar edi. Turkiston Rossiyaning bevosita mustamlakasi bo'lganligi bois, markaziy hududlardagi siyosiy o'zgarishlar bu yerlarga ham sezilarli ta'sirini o'tkazar edi. Ilg'or ziyolilar Turkiston metropoliyaning xom-ashyo bazasiga aylanishi bilan birga, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy jabhalarda jahon taraqqiyotidan ortda qolayotganligini sezdilar. Vatan taqdiri haqidagi bunday o'ylar oxir-oqibatda mustaqillik uchun kurashning o'ziga xos yo'llarini izlab topishni taqozo etdi. Mavjud vaziyatda, ya'ni kuchli siyosiy-harbiy tayanchga ega bo'lgan mustamlakachi hukumat bilan millat kelajagi yo'lida bellashishning yagona yo'li, xalqni dunyoviy ilm-fan bilan qurollantirish, xalqaro talablar doirasidagi

mutaxassislar tayyorlashdan iborat edi[3,45-47]. Bu esa o'z o'rnida jadidchilik harakatining kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Rossiya musulmonlari orasida bu harakatni g'oyaviy rahnamosi bo'lib I. Gasprali(1851 – 1914) chiqdi. Jadidchilik dastlab haqli ravishda ma'rifatparvarlikdan boshlandi. Turkistonda Muftiy Mahmudho'ja Behbudiy, Munavvar Qori Abdurashidxon o'g'li, Fayzulla Xo'jayev, Abdulla Avloniy, Ubaydulla Asadullaxo'jayev A. Zohiriy, O. Mahmudov, I. Ibrat, Hamza, CHo'lpon, A. Ibodiy va boshqalar bu harakatning boshida turdilar. Turkiston tarixiga nazar tashlar ekanmiz, mintaqa xalqlari hayotida hech qaysi harakat jadidchilik singari ulkan ta'sir kuchiga ega bo'lmaganiga guvoh bo'lamiz. Jadidchilik harakati XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Turkiston mintaqasi, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy harakat hisoblanadi. Jadidchilik harakati dastlab XIX asrning 80-yillarida Qrimda Ismoilbek G'aspirali (1851 – 1914) rahbarligida Qrim tatarlari o'rtasida vujudga kelgan. Bu harakat namoyandalari ko'pincha o'zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. O'sha davrning ilg'or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruratini tushunib yetgan edilar. Jadidchilik mohiyat e'tibori bilan, avvalo, siyosiy harakat bo'lgan. Uning shakllanish, rivojlanish va mag'lubiyatga uchrash davrlari bo'lib, ularni shartli ravishda to'rtga bo'lish mumkin. Turkiston o'lkasi, Buxoro amirligi va Xiva xonligi hududida bu davrlar: 1-davr (1895-1905); 2-davr (1906-1916); uchinchi davr (1917-1920); to'rtinchi davrni (1921-1929) o'z ichiga oladi. Turkistonda jadidchilikning maydonga kelishi va rivojlanishida Usmonli Turk imperiyasidagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-mafkuraviy g'oya va harakatlarning ham ta'siri kuchli bo'ldi. Ayniqsa, Turkiya sultoni Abdulhamid II davrida (1876-1909) mamlakatni qoloqlikdan olib chiqishga qaratilgan islohotlar, qabul qilingan qator qonunlar va ularning hayotga tatbiq etilishi Turkiston xalqlari uchun ham ahamiyatli edi. Turkiyadagi progressiv islohotlar, Yevropa madaniyati va turmush tarzini mamlakatda keng omillashuviga olib keladi. Bu ijobiy tenden-siya Turkistonga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Shuningdek XX asr boshlarida Rossiyadagi musulmon maktablarining buyuk islohotchisi va “Tarjimon” jaridasi (1883-yildan Qrimda chiqa boshlagan) tashkilotchisi Ismoil Gaspiralinining faoliyati ham Turkiston jadidlariga juda kuchli ta'sir ko'rsatgan. Uning jadidchilik faoliyati butun Sharqda, jumladan, Turkistonda mashhur bo'lib ketgandi. Ismoil Gaspirali Turkistonda bo'lgan va o'zining o'tkir asarlari bilan o'lka jadidlarining dunyoqarashiga katta ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, yangi usul maktablarining vujudga kelishida turtki, namuna bo'lgan. Turkistondagi Milliy Uyg'onish – jadidlar Renessansini xorijdagi olimlar ham tan olib, o'z asarlarida bunga amal qilmoqdalar. Shu o'rinda yapon olimi Xisa Komatsu o'zining “Chig'atoy gurunchi”da “Turk dunyosini uyg'otish yo'lida jon tikkan adiblar” iborasini ishlatilishi va nemis olimi Ingobarg ham Turkiston uyg'onishi haqidagi yozganini eslash kifoyadir[4,85-89]. Shuningdek, O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov jadidlar Uyg'onish davriga asos solganligini e'tirof etgan holda shunday deydi: “XX asr boshida, mustamlakachilik zulmiga qaramay, xalqimiz yangi ufqlarga – milliy va erkinlik sari intilib yashashgan bir davrda buyuk ajdodlarimiz – jadidlar tomonidan amalga oshirilgan bu ulkan ish, bu harakatni o'ziga xos ma'naviy jasorat na'munasi, deb atash mumkin”. Turkiston o'lkasidagi dastlabki taraqqiyparvar jamiyatlar, ma'lumotlarga ko'ra, 1905-1907 yilgi birinchi rus

inqilobidan soʻng, Eron va Turkiyadagi ijtimoiy-siyosiy harakatlar taʼsirida vujudga kelgandır. Osiyo mamlakatlaridagi inqilobiy harakatlar, musulmon dunyosidagi, xususan, Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy va diniy fikrlarning taraqqiyotida muhim bosqich boʻlib xizmat qildi.

Turkistonning uygʻonishi podsho hukumatini, rasmiy doiralarni befarq qoldirmadi. Viloyatda tuzilgan har qanday jamiyat va tashkilotlar mustabid hukumat maʼmuriyati tomonidan qoʻyilgan aygʻoqchilarning kuzatuvi ostida boʻlgan. Birinchi jahon urushi yillarida oʻlka ziyolilari ham ijtimoiy-siyosiy hayotga faol aralasha boshladilar. Urushda Rossiyaning ketma-ket magʻlubiyatlari nafaqat xalqaro maydonda, balki imperiyaning mustamlaka oʻlkalaridagi omma oʻrtasida ham uning obroʻsini tushirib yubordi[5,74-76]. Xuddi shu davrda Turkistonda ham milliy nashrlar va jamiyatlar soni ortib borib, jadidlar tomonidan qoloqlikdan qutulish va milliy taraqqiyot sari dadil qadamlar tashlana boshladi. Ushbu harakatlarning samarasi oʻlaroq, 1916-yil Qoʻqon shahrida taraqqiyparvarlar tomonidan “Gʻayrat” jamiyati tuziladi. Bu jamiyatning oʻz oldiga qoʻygan maqsadlari avvalom bor, yangi usul maktablarini darslik, daftar va oʻquv qurollari bilan taʼminlash boʻlgan boʻlsa, ikkinchi tomondan erli xalq orasida kitob, gazeta va jurnallarni mahalliy tilda chop etib tarqatishdan iborat boʻlgan. Qoʻqonning eski shahar qismida joylashgan jamiyatga qarashli doʻkonda, oʻsha davr mahalliy aholi orasida mashhur boʻlgan Orenburgdan chiqadigan tatar tilidagi “Vaqt”, Moskvadan chiquvchi tatarcha “Soʻz” gazetasi, Bokudan chiqadigan “Ochiq soʻz” gazetalarininng savdosi qizgʻin boʻlgan[5,105-107]. Bundan tashqari jamiyat tomonidan rus tilidagi gazetalardan faqat Andijonda nashr etiladigan “Turkestarskiy Golos” gazetalari tarqatilgan. 1916-yil 9-oktyabrda Qoʻqon shahrida taniqli jadid, Obidjon Abduholiq oʻgʻli Mahmudov xonadonida jamiyat nashr afkorini tashkil etish, xususi bosmaxona masalalarini hal qilish uchun navbatdagi yigʻilish boʻlib oʻtadi. Nashr uchun Qoʻqonning mahalliy boylari mablagʻ ajratajaklarini bildiradilar. Obidjon Mahmudov bu borada faollardan hisoblangan. Mahfiy politsiya maʼlumotlariga koʻra, “Gʻayrat” jamiyati “yosh sartlarning toʻngʻich tashkilotlaridan” boʻlgan. Uning tashkil topish jarayoni 1914-yilga borib taqaladi. 1916- yilga kelib, bir guruh mahalliy jadidlar tomonidan Andijon shahrida “Taraqqiyparvar” jamiyati tuzildi. Bu davrga kelib oʻlka jadidlarning siyosiy faolligi ancha oshgan boʻlib, oʻz yigʻilishlarida, gazeta va jurnallardagi maqolalarida nafaqat maʼrifiy, balki ijtimoiy, iqtisodiy masalalarni ham koʻtarib chiqa boshlagan edilar. Andijondagi bu jamiyat taniqli jadid U. Asadullaxoʻjaev rahbarligida tuzilgan boʻlib, bu haqda chor aygʻoqchilari ham tez orada xabar topadilar[6,98-100]. Andijonlik jadidlar oʻzlarini “taraqqiyparvarlar” deb ataganlari holda, omma orasida ularni “Padarkush”lar deb ham yuritilgan. Bu nom ular tomonidan sahnaga qoʻyilgan Mahmudxoʻja Behbudiyning “Padarkush” pyesasi tufayli qoʻyilgandır. Bu pesa Turkiston oʻlkasining koʻplab shaharlarida yangi usul maktablarining oʻqituvchilari tomonidan ijro etilgan[7,53-57]. Teatr tomoshasi eski usul maktablari tarafdorlari-qadimchilar tomonidan yaxshi kutib olinmagan va shu sababli ham ular barcha taraqqiyparvar yangi usulchilarni yaʼni, jadidlarni shu nom bilan atay boshlaganlar. Butun Turkiston oʻlkasida boʻlgan kabi, Andijonda ham mustamlakachi maʼmurlar jadidlarni oʻzlarining eng xavfli dushmanlari deb bilar edilar. Andijonda ilgʻor fikrli yoshlar jamiyatining paydo boʻlishi, ularning oʻlka ijtimoiy-siyosiy hayotiga faol aralashib borishi, mustamlaka hukumat

aygʻ oqchilarining eʼtiborini oʻziga tortgan. Taraqqiyparvarlar xalq orasida tashviqot-targʻibot ishlarini yaxshi yoʻlga qoʻyganlar. Ular uyezd maʼmurlarining poraxoʻrligini tovlamachiligini omma orasida oshkor etganlari uchun ham mustamlakachi maʼmuriyat ulardan qutilish choralarini izlay boshlaganlar, Andijon uyezi boshligʻi polkovnik Brjezitskiyning 1916-yil 17-oktabrda Turkiston rayon muhofaza boʻlimi boshligʻi nomiga yuborgan maʼlumot xatini fikrimizni tasdigʻi sifatida keltirish mumkin: "...Hozirda yuqorida koʻrsatilgan CHaykin va Xoʻjayev guruhi oʻlkadan chiqarib yuborilmas va ularning "Turkestanskiy Golos" gazetasi yopilmas ekan, ularning (taraqqiyparvarlarning) zararli faoliyati bilan kurashimiz kuchsizligicha qolaveradi...". Uyezd maʼmuri taʼkidlagan yuqoridagilar kimlar edi? Ular xalq orasida oʻz nufuziga ega boʻlgan mahalliy boylardan Ahmadbek Hoji Temirbekov, Poshshaxoʻja Umarxoʻjayev, uyezd sudʼyasi tarjimoni Akbarali Boytursunov va boshqalar edi. Mustamlakachi amaldorlarga "Taraqqiyparvar" jamiyati gʻoyalarini Andijon shahri fuqorosi Mirza Ahmad Qushbegiyev quyidagicha sharhlab beradi:- "Taraqqiyparvar" jamiyatining bosh gʻoyasi yosh turklarga oʻxshashlikka harakat qilishlikdir. Boshqa mamlakatlarda boʻlayotgani kabi goʻyoki xalqqa ichki va siyosiy ozodlik berishga harakat qilish uning rejasiga kiradi. Aholi orasida oʻzlarining ommabopligini koʻtarish uchun ular siyosiy, diniy asosga tayanishga intilmoqdalar. Masalan: ular kishilar toʻplanib siyosiy mavzudagi yigʻinlar quradigan joylarda oʻz suhbatlarini olib boradilar. Bugungi kunda musulmonlar orasida keng tarqalgan "Vaqt" gazetasi habarlaridan foydalanadilar. Ayni paytda bu jamiyat xalq orasida ikki tomonlama taʼsirga ega, keksa kishilar ulardan urf-odat va diniy tartiblarni buzuvchilar deb shubha qiladilar. Rus maʼlumotiga ega boʻlgan va rus tilini biladigan koʻpchilik yoshlar esa ular bilan hammaslakdirlar va ularni gʻoyalarini tarqatishda yordam beradilar. Mahalliy maʼmuriyat amaldorlari ulardan juda qoʻrqadilar, duch kelib qolganda esa, birinchi boʻlib, hurmat ehtirom koʻrsatadilar[7,87-89]. Ilgarilari esa ularga past nuqtai-nazar bilan qarar edilar. Agar bu jamiyat shu zaylda jazosiz amalda mavjud boʻlsa, u holda u oʻz ichidan shafqatsiz, zolim unsurlarni etishtirib chiqaradi. Xalq qoʻrquv tufayli ularning tuzogʻiga ilinib, ularning irodasiga qarshiliksiz boʻysunuvchi boʻlib qoladi. Yuqoridagi hujjatdan "Taraqqiyparvarlar"ning omma orasidagi mavqeini tobora ortib borishi mustabid hukumatni nihoyatda tashvishga solgani, ularni nafratini qoʻzgʻab, keskin choralar koʻrishga undagani namoyon boʻladi. "Taraqqiyparvar", "Gʻayrat", "Koʻmak", "Tarbiyai atfol", "Shamsinur" jamiyatlari oʻlkadagi ijtimoiy-siyosiy hayotga faol aralashgan, omma orasida oʻz obroʻsi va sezilarli taʼsiriga ega boʻlgan tashkilotlar edi[8,67-69].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI (REFERENCES)

1. Авлоний А. Танланган асарлар. 1-жилд. – Т.: Маънавият, 1998.
2. Аъзамхўжаев С.С. Туркистон Мухторияти. – Т.: Маънавият, 2000.
3. Балдауф И. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. – Т.: Маънавият, 2001.
4. Бехбудий М. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 1997.
5. Гаспринский И. Хаёт ва мамот масаласи / Таржимон, тўпловчи, нашрга тайёрловчилар Б. Қосимов, З. Абдурашидов. – Т.: Маънавият, 2006.
6. Долимов У. Исҳоқхон Иброт. – Т.: Шарқ, 199.
7. Долимов У. Туркистонда жадид мактаблари. – Т.: Университет, 2006.

8. Жалолов А., Ўзганбоев Ҳ. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни. – Т.: Фан, 1993.